

A BALATONSZENTGYÖRGYI TEMETŐ LELETEINEK ELEMZÉSE

BONDÁR MÁRIA

A temető olyan szakrális tér, amelynek területére csak meghatározott módon, kötöttségekkel kerülhettek emberek és kísérő leletek, ezért a sírban és a sírok körzetében megtalált mellékletek a halotti kultusz részét képezték szimbolikus jelentéstartalommal.

A balatonszentgyörgyi temetőben feltárt késő rézkori sírok egy része csontvázas, másik része hamvasztásos temetkezés volt. Mindkét rítusnál előfordult kettős, a csontvázasan eltemetettekénél hármas temetkezés is. Ezek egy részét már az ásatáson lehetett regisztrálni, másik részükről viszont csak az antropológiai vizsgálatnál derült ki, hogy a csontmaradványok vagy hamvak több emberhez tartoznak. Az antropológus néhány esetben megállapította, hogy a leletjegyzékben humán kalcinátumként jegyzett anyag valójában állatsont volt. Néhány sír pontos rítusa nem határozható meg. A temető területén lévő települési gödrökben is voltak olyan emberi tetemek, amelyeket nem tekinthetünk szabályos temetkezésnek, mert semmilyen halotti szertartás nyomait nem figyelték meg a feltárás során és azt követő feldolgozásunk sem talált rituális cselekményre utaló adatokat.

A feltárt sírok rítus szerinti kategorizálását Somogyi Krisztina tanulmánya részletesen bemutatja. A régészeti értelmezés sírnak tekintett minden olyan jelenséget, amely tudatos temetkezésre utalt. Azaz, ha hamvak nem is voltak a sírgödörben, de edények valamilyen formációja jelezte a temetkezést, vagy kövek egy csoportja utalt erre, akkor azt szándékosan létrehozott szakrális egységnek – divatos kifejezéssel – strukturális depozitumnak tekintettük. Ez főként a hamvasztásos síroknál volt fontos, mert itt a szórt hamvas és urnás rítust is meg lehetett különböztetni néhány esetben akkor is, ha nem maradtak meg hamvak.

Rácz Piroska – értelemszerűen – csak a valós csontmaradványokat tudta elemezni, ezért némi eltérés lehet az értelmezésben a régészeti interpretáció és az antropológiai elemzés között.

E két külön tanulmány miatt a tipológiai fejezetben nem tartom szükségesnek a rítusra, nemre és életkorra vonatkozó adatok, táblázatok megismétlését. Az edénytípusok elemzésénél azonban vizsgálom, hogy van-e összefüggés temetési rítus, nem és életkor között, és ha igen, az milyen trendet vetít elénk.

A sírokban talált leletekről – a gépi feltárás okozta nehézségek miatt – nem dönthető el minden esetben, hogy a halott mellé tett mellékletek voltak-e. Főként a nagyszámú, jellegtelen töredék esetében nehéz eldönteni a kérdést, ezért általában leletként említjük a sírban talált edénymaradványokat. Tekintettel azonban arra, hogy a temetőbe nem véletlenül kerültek a késő rézkorban sem az egyes edények, töredékek és egyéb megmaradó anyagból készült tárgyak, ezeket a halotti kultusz tudatosan alkalmazott jeleinek tartjuk és az elemzéseknél is lehetőség szerint figyelembe vesszük.

26 csontvázas sírban volt valamilyen lelet (757, 760, 761, 762, 763, 767, 774, 777, 780, 800, 802, 1168, 1171, 1172, 1183, 1184, 1196, 1202, 1209, 1210, 1211, 1213, 1214, 1221 továbbá a 775 és 1182, valamint az 1223 és 807-es számon regisztrált kettős sírba temetett halottnál).

10 csontvázas temetkezés nem tartalmazott leletet (768, 769, 793, 825, 1193, 1194, 1201, 1207, 1216 és 1220) és a gödörbe temetett, a csontváz közelében talált kövek alapján valószínűleg kőpakolásos 794. halott mellett sem volt lelet.

A 26 hamvasztásos sírban volt melléklet (779, 781, 782, 783, 785, 787, 788, 792, 803, 806, 809, 1155, 1162, 1163, 1164, 1165, 1166, 1167, 1169, 1181, 1187, 1188, 1212, 1215 és 1219). Hat sír rítusa bizonytalan, mert emberi maradványokat nem őrzött meg (773, 778, 804, 805, 1161, 1185) de egyéb jelenségek hamvasztásra utaltak. A temetkezésnél minimális hamvakat figyeltek meg a feltárásnál, a sírt edénytöredékek jelezték (784. sír).

Három hamvasztásos rítusú sírban (786, 1170, 1186) nem volt semmilyen lelet.

1. A temető edényei

A késő rézkori badeni kultúra edénytípológiájának kidolgozására számos egyéni próbálkozás volt már, különböző részletességgel kidolgozott rendszerek készültek az elmúlt évtizedektől napjainkig.¹ Ennek köszönhetően a badeni kultúra belső felosztása, edénykészletének fő kategóriái jól körvonalazottnak tekinthetők, minden egyes lelőhelyre és típusra egyformán alkalmazható “edényhatározó” azonban nem létezik,² és az egyre több egyéni tipológiában való eligazodás, ezek összehangolása szinte lehetetlen vállalkozás lenne.

Az elsők között dolgozta ki a badeni edények tipológiai rendszerét E. Neustupný.³ Munkáját többen bírálták, s nem vált általánosan elfogadottá, alapvonásaiban azonban a mai napig figyelembe vehető, mert a badeni edényművesség fejlődésének fő vonalait jól meghatározta. A leggyakrabban idézett és legrészletesebb – olykor túlságosan is részletező – tipológia kidolgozása V. Němejcová-Pavúková nevéhez fűződik, aki több munkájában foglalkozott a badeni kultúra edényeinek típusba sorolásával és a kultúra belső kronológiai szintjeinek, kapcsolatrendszerének meghatározásával a formai és díszítőelemek változása, „fejlődése” alapján.⁴ A publikációiban különböző elnevezésekkel, más-más fokozatba került lelőhelyekkel találkozunk. Ennek összegzését és Pavúková tipológiai rendszerével kapcsolatos fenntartásaimat egy korábbi tanulmányban mutattam be.⁵

A tipológia, mint módszer ma már önmagában kevés, a kizárólag az edények típusba sorolása alapján meghatározott kronológia ma már nem elegendő. Napjainkban a tipológiát és a régészeti „kultúra” fogalmát egyre többen kérdőjelezzik meg,⁶ helyette a “kerámia stílus” javasolt.⁷ A ma már inkább badeni komplexumnak⁸ nevezett “kultúra” nagy területen összességében hasonló díszítési elveket és edénykészítési technikát mutató badeni fazekasságról feltételezhető, hogy a standard edényformák és az alkalmazott díszítéskombinációk valamilyen hagyomány vizuális kifejezését testesítik meg az edényeken. Az is feltételezhető, hogy a díszítő elemek kombinációja nem egy-egy edénykészítő ember pillanatnyi hangulatától függött, hanem valamilyen “konstans” volt, amely generációkon át hagyományozódott. Ugyanakkor az is nyilvánvaló, hogy az edények készítői közötti különbségek (tapasztaltság, a hagyomány ismerete, lényegének megértése, egyéni megoldások stb.) miatt jelentős különbségek is vannak a látszólag nagyon hasonló edényművességben. Mindez nehezíti az elemzést.

Tipológiai kategóriákat ép vagy kiegészíthető edények alapján ideális meghatározni. Erre törekedtem a balatonszentgyörgyi temető feldolgozásánál is. Töredékek alapján csak akkor tekinthető külön típusnak egy-egy edény, ha a megmaradt rész alapján is egyértelmű egy-egy jellegzetes ismérv, ami alapján külön kategóriáról van szó.

Az analógiák keresésénél arra törekedtem, hogy megtaláljam azokat a párhuzamokat, amelyek a keltezéshez és/vagy értelmezéshez nyújtanak fogódzót. Ezért elsősorban a jól keltezett környezetből származó ép (vagy rekonstruált, kiegészített) edényekre hivatkozom, a csak töredékekben ismert

¹ Időrendben: NEUSTUPNÝ 1959; NĚMEJCOVÁ-PAVÚKOVÁ 1964; NEUSTUPNÝ 1966; NEUSTUPNÝ 1973; TORMA 1973; TORMA 1977; E 1979; NĚMEJCOVÁ-PAVÚKOVÁ 1981; 1984; TOČÍK 1987; NĚMEJCOVÁ-PAVÚKOVÁ 1991; ENDRŐDI 1997; BONDÁR 2000; NEVIZÁNSKY 2001; NEVIZÁNSKY 2002; P. BARNA 2003; KALICZ 2004; NEVIZÁNSKY 2004; NEVIZÁNSKY 2005; HORVÁTHOVÁ 2007; BONDÁR 2008; GYÖRGY 2008; BONDÁR 2009a; GYÖRGY 2009; GYÖRGY 2009a; FURHOLT 2009; BONDÁR 2010; NAGY 2010; HORVÁTHOVÁ 2010; SPASIC 2010; SPASIC 2011; HORVÁTH 2011; HORVÁTH 2011a; HORVÁTH 2014.

² BONDÁR 2010, 307.

³ NEUSTUPNÝ 1959.

⁴ NĚMEJCOVÁ-PAVÚKOVÁ 1979, 1981, 1984, 1991, 1998.

⁵ BONDÁR 2010.

⁶ FURHOLT 2008; KRISTIANSEN 2014; SØRENSEN 2015.

⁷ FURHOLT 2008.

⁸ FURHOLT 2008; RACZKY 2009.

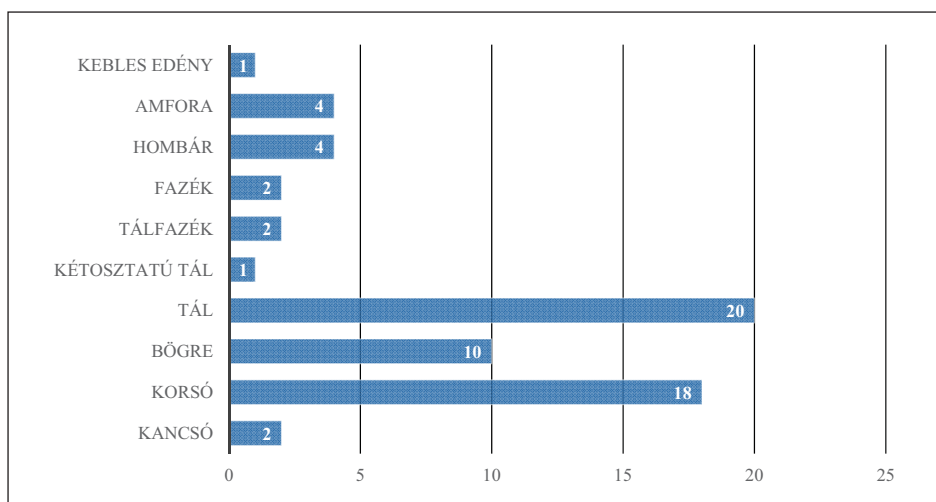
anyagánál a hasonló darabok részletes felsorolását nem tartom szükségesnek. A töredékeken megmaradt díszítőelemek alapján nem minden esetben rekonstruálható a teljes kompozíció, mert egy-egy díszítőelem más-más plasztikus, vagy bekarcolt, bepontosztott motívummal együtt is előfordulhat, a variációs lehetőség széles skálán mozog.

A balatonszentgyörgyi temető edényeinek bemutatásánál nem a minden apró részletre kiterjedő tipológiai elemzés olvasható. Nem az a cél, hogy minden egyes edényt a legteljesebb részletességgel és valamennyi létező analógiájának felsorolásával írjunk le, hanem az, hogy megtaláljuk az egyedi sajátosságokat a temetőben, és az edények között a közös jellemzőket, amelyből kirajzolódik egy-egy tágabb kategória, ugyanakkor ráataláljunk azokra az apró eltérésekre, jellegzetességekre is, amelyek a temetőelemzés biztos fogódzóit adhatják, ahogyan a késő rézkori budakalászi és Pilismarót-basaharci temetőkben is sikerült ilyeneket találni. Ha ugyanannak a fazekasnak több sírban is volt edénye, az vitathatatlanul jelzi, hogy a fazekas élete – talán néhány évtized – alatt készültek, így a sírok időbeli közelségére utal, tehát a temető belső kronológiájának finomítását segítő adatot jelent. A temető „benépesülésének” felvázolásához fontosak azok a jellegzetességek is, amelyek egy-egy időhorizontra jellemzőek.

Az edényfajták legfontosabb jellemzőinek (forma, díszítés, egyedi stílusjegyek stb.) figyelembe vételével az alábbi típusokat lehetett meghatározni:

2. táblázat: A fő edénytípusok a sírokban

Fő típus-kategóriák	hány sírban volt típusba sorolható edény	hány sírban volt atipikus töredék
Kancsó	2	0
Korsó	18	2
Bögre	10	6
Tál	20	13
Kétosztatú tál	1	0
Tálfazék	2	0
Fazék	2	1
Hombár	4	17
Amfora	4	5
Keblés edény	1	0

1. diagram: Az edénytípusok előfordulása a sírokban

A sírokban talált edények vagy töredékeik általában vörösesbarna színűek, foltokban szürkék, ami a neutrális égetésre utal. A leletek között mind a durva-, mind az ún. finomkerámia megtalálható. Az egykori edények eredeti felülete a talajban végbement folyamatok miatt erősen kopott, a kevésbé bemélyített díszítések olykor már alig láthatók, így nehezen rekonstruálhatók. A plasztikus rátéteknél is megfigyelhető ez a lepusztulási folyamat.

A tipológiai elemzésben először a típus általános leírása olvasható. Ezután következik – tájékoztató jelleggel – a kollégák által leginkább használt, V. Němejcová-Pavúková által kidolgozott tipológiai rendszerben az adott edénytípus helyének említése.⁹ Ha egy-egy edénytípussal valamely kutató részletesebben foglalkozott, azt is ebben a részben ismertetem röviden. Ezt követően a balatonszentgyörgyi edények közelebbi típusba sorolását, jellemzőit írom le a fontosabb analógiák említésével.

A tipokronológiai következtetéseket, a tárgyak temetőn belüli helyzetéből kiolvasható tendenciákat, egyedi jellegzetességeket a temetőben előforduló ritka, különleges leletek részletesebb elemzését *A temető elemzése* c. fejezetben találja az olvasó.

1.1. Amforák

Az alaptípus rövid nyakú, kettős csonka kúpos vagy tojásdad testű, lekerekített vállú, füllel vagy fül nélkül, díszített vagy díszítetlen kivitelben készített, különböző méretű edény. Tárolóedény, létezik durvább kivitelben és van speciális, finom kidolgozású változata is.

V. Němejcová-Pavúková tipológiai rendszerében N és O típusként szerepel ez az edényfajta, különböző derivátumait a Baden Ia-tól a Baden III-ig megtaláljuk.¹⁰ Az edénytípus a Baden IV-ben is létezik.¹¹ Gabriel Nevizánsky részletesen foglalkozott az amforákkal. 53 edényt vizsgált tipológiai jegyeik alapján (forma, díszítés, fülek). Tíz típust különített el a badeni kultúra teljes időtartama alatti anyagból. Az egyes típusok kronológiai értékkel bírnak, az I-II, VIII-X. típus a bolerázi csoport, a IV-VII típus a klasszikus badeni időszak jellemző edénye.¹² A budakalászi és pilismaróti temető feldolgozásánál részletesebben foglalkoztam ezzel az edénytípussal.¹³

A balatonszentgyörgyi temetőben kevés az amforából származó töredék, és mindössze két olyan edény van, amely majdnem teljesen épen megmaradt. Az egyik egy kebles edény (1219. sír), amelynek formája inkább széles szájú tálra emlékeztet, de az ismert gynaikomorf edények döntő többsége amfora formájú edény. A másik, egy klasszikus amfora forma a 781. sírből került elő.

Kebles edény

Az amforák egy különleges csoportja az ún. kebles amfora, amely az antropomorf ábrázolásokhoz tartozik. Az amfora vállán vagy hasának felső részén a női kebleket tömör vagy belülről kinyomott bütykök imitálják, az edénytést így utal az emberi formára.

⁹ Mint már említettem, V. Němejcová-Pavúková tipológiai rendszerét nem tekintem edényhatározónak, amint ezt egy telepanyag feldolgozásánál nemrégiben be is mutattam (BONDÁR 2010). Tekintettel azonban arra, hogy a legtöbb kutató Pavúková tipológiáját használja, tájékoztató jelleggel emlitem, hogy egy-egy edényfajta Pavúková rendszerében melyik fokozatba lenne besorolható.

¹⁰ NĚMEJCOVÁ-PAVÚKOVÁ 1981, Obr. 1–5; NĚMEJCOVÁ-PAVÚKOVÁ 1984, Obr. 33–34 (Baden Ia–Baden III típus-táblák).

¹¹ ENDRÓDI 1997, 4. kép 3.

¹² NEVIZÁNSKY 2004, 72.

¹³ BONDÁR 2015, 167–168.

Ez a típus Pavúková rendszerében az O3-as típusú edény, az O1-2 derivátuma, amelynél hiányzik a hosszabb hengeres nyak. Pavúková típustábláin a Baden Ib-ben jelenik meg ez az edénytípus.¹⁴ Az edénytípussal részletesen foglalkoztam korábban,¹⁵ s felhívtam a figyelmet arra is, hogy nem tekinthető minden félköríves bordával díszített edény kebles amforának.¹⁶ Ez az edénytípus telepen és temetőkben is előfordul. Hasonlóságai ellenére valamennyi egyedi darabnak tekinthető.

A balatonszentgyörgyi 1219. hamvasztásos rítusú sírban is egyedi megformálású kebles edény került elő, amely urnaként funkcionált. A temető egyetlen ilyen edénye széles szájú (szá.: kb. 24 cm, m.: 18,5 cm), tölcsésnyakú, nyakán háromsoros, vízszintes árkolás fut körbe. Az edény hasán, egy helyen, ugyancsak háromsoros, függőleges árkolás van, ennek két oldalán az edény hasán egy-egy kerek bütyök utal az antropomorf tartalomra. A kebles edény hasán ferde kannelúrázás van, amelynek pontos rendszere a töredékesség miatt nem határozható meg (84. tábla 1–2).

Formája jelentősen eltér az ismert amfora alakú kebles edényektől.¹⁷ A balatonszentgyörgyi sírédény leginkább egy rövid nyakú mély tálra hasonlít, pontos analógiáját nem ismerjük.

Árkolt nyakú amfora függőleges bordákkal

Ez a típus hosszú, kissé összeszűkülő nyakú, lekerekített hasú edény, nyakán körbefutó, többsoros, vízszintes árkolás van. Edényünk vállán és hasán 12 vékony függőleges borda van. A 781. hamvasztásos sírban egy 20 év feletti férfi hamvait őrizte ez az edény (15. tábla 3).

Hasonló edények töredékei a 787. (26. tábla 1–3, 6) és a 788. sírból (27. tábla 6–10) kerültek elő. A 784. sírban talált kisméretű töredéken függőleges sávban bekarcolt vonalkázott díszítés van (22. tábla 9).

1.2. Hombárok

Az alaptípus széles szájú, hengeres nyakú, fordított csonka kúpos testű edény vállán vagy hasán szélesebb fülel. Nyaka simított, teste durvított felületű. Lehet díszítetlen vagy a vállán körbefutó, egy- vagy kétsoros árkolással vagy benyomkodott díszű bordával díszített. Tárolóedénynek tartja a kutatás. V. Němejcová-Pavúková rendszerében ez az edényforma a Baden Ib-Ic-ben van meg.¹⁸

Árkolt nyakú hombárok

A kategóriába sorolható edények csak töredékeik alapján regisztrálhatók az 1155. hamvasztásos sírból (40. tábla 3) és 1161. sírból (42. tábla 3), utóbbiban emberi maradványok nem maradtak meg.

Egy különleges változata ennek a típusnak az 1187. sírban talált töredék alapján regisztrálható. Ez az urnaként használt hombár ugyancsak árkolt nyakú, de az árkolás fölött(?) bekarcolt díszítősáv részlete látható (62. tábla 4). A kisméretű töredékből a díszítés egésze nem rekonstruálható.

Balatonlelle-Felső Gamászon, a 7. sírban van egy nagyobb korsó, amelynek nyakán kettős sorban árkolás és díszítősáv váltakozik,¹⁹ talán egy ehhez hasonló hombár töredéke lehet az említett töredék is.

¹⁴ NĚMEJCOVÁ-PAVÚKOVÁ 1981, Baden Ib. Obr. 2. 3.

¹⁵ BONDÁR 2002, BONDÁR 2002a.

¹⁶ BONDÁR 2015, 167–168. Pl. 9. 1.

¹⁷ BONDÁR 2002.

¹⁸ NĚMEJCOVÁ-PAVÚKOVÁ 1981, Obr. 2, NĚMEJCOVÁ-PAVÚKOVÁ 1984, Obr. 11, Obr. 33. K1-2. típus.

¹⁹ NAGY 2010, Abb. 10. 2 (7. sír).

Díszítetlen hombár, vállán hosszúkás alagútfüllel

Ugyancsak töredékekből rekonstruálható a 778. sírban egy másik hombár típus, vállán alagútfüllel (11. tábla 3). A jellegzetes megformálású fül a temetőben több sírban (787, 767) is megtalálható más-más edénytípuson.

Közelebbi típusba nem sorolható, atipikus hombártöredékek a 775. és 1182. kettős sírból (9. tábla 6–7), a 778. (11. tábla 4), 792. (28. tábla 4, 6), 802. (28. tábla 11), 805 (36. tábla 5–7), a 806. (37. tábla 1–2), a 809 (39. tábla 1–4), 1163 (45. tábla 1), 1165 (48. tábla 1–2), 1166 (49. tábla 3), 1167 (49. tábla 9), 1169 (51. tábla 5), 1181 (54. tábla 3–6), 1184 (57. tábla 1–4), az 1188-as kettős sírből (64. tábla 1, 66. tábla 1–6, 8–10), az 1213 (78. tábla 3–4) és az 1215-ös sírből (81. tábla 3–5) kerültek elő.

1.3. Fazekak

A badeni kultúrához tartozó fazekak általában nyújtott S profilú, fordított csonka kúpos testű, durvított felületű edények, peremük alatt rátett egy-, két- vagy háromsoros bordadísszel, esetenként bütykökkel is díszítve. Előfordulnak a peremen két füllel vagy fül nélküli kombinációk is. Van gazdagon díszített és díszítetlen változatuk is.

A fazekak általában nem tartoznak az igazán korhatározó leletek közé. Formájuk eléggé praktikus ahhoz, hogy hosszú évszázadokon keresztül ne nagyon változzon rajtuk semmi. A badeni kultúra fazekai azonban jelentős különbségeket mutatnak a különböző időszakokban.

Němejcová-Pavúková típusabláin a Baden Ia-tól a Baden III-ig gyakorlatilag változatlan formában, eltérő díszítő elemekkel szerepelnek a fazekak.²⁰ A korai időszak (bolerázi és az azt követő fázis) ilyen edényeivel Torma István részletesebben is foglalkozott.²¹

Balatonszentgyörgyön mindössze két fazéktípust találhattunk a temetőanyagban.

Füles fazék

Egy sírből – 1184. bolygatott csontvázas – került elő a rövid nyakú, lekerekített hasú, rövid szalagfüles edény, amely a töredékeiből rekonstruálható (56. tábla 4). Hasonló, díszítetlen edény a budakalászi temetőben is volt.²² Egy, a nyakán körbefutó pontsorról díszített változata a balatonlellel temetőből ismert.²³

Bordadíszes fazék

Ebből a típusból is egy példány került elő, az 1223. a 807. sírral kettős temetkezést alkotó, csontvázas sírből. A rövid nyakú, nyújtott S profilú fazék peremét egysoros, vékony, benyomkodott borda díszíti (87. tábla 1–3). A balatonlellel temetőben is egy sírban volt hasonló edény.²⁴

Közelebbi típusba nem sorolható, atipikus fazéktöredék az 1161. emberi maradványokat nem tartalmazó sírből azonosíthatók (42. tábla 4–7).

²⁰ NĚMEJCOVÁ-PAVÚKOVÁ 1981, Obr. 1–4, NĚMEJCOVÁ-PAVÚKOVÁ 1984, Obr. 11, Obr. 33. P betűjelzéssel.

²¹ TORMA 1973, 491–492; TORMA 1977, 48–49.

²² BONDÁR 2009, Pl. LIV. 130/1.

²³ NAGY 2010, Abb. 44. 10 (23. sír).

²⁴ NAGY 2010, Abb. 19. 6 (13. sír).

1.4. Tálfazék

A tálfazék átmeneti edényforma, olyan edény, amely készítési technikáját és anyagát illetően fazék (vastag falú, durvított felületű), formáját és talán funkcióját tekintve viszont mély tál.

A tálfazék elsősorban a bronzkorban gyakori, de megtalálható már a késő rézkorban is. Pavúková szerint a Baden III időhorizontban jelenik meg²⁵ és a Baden IV-ben is létezik.²⁶

Az Esztergom–diósvölgyi kemence közlésekor már utaltam arra, hogy ez a lelettípus nem csak a klasszikus és késő badeni kultúra idején létezik, hanem korábban is megvan.²⁷ Az esztergomi anyag az únyi horizontba tartozik, amely véleményem szerint – ahogyan azt a hivatkozott cikkben bővebben kifejtettem – a badeni kultúra korábbi időszakára, a Pavúková-féle rendszerben a Baden II-nek felelhet meg.²⁸ Az aparthanti leletek ennél is korábbiak,²⁹ Pavúková fokozataiban Ic-IIa korúak. Mindezek után nem meglepő, hogy a pilismaróti bolerázi temetőben is előfordulnak.³⁰ E korai és a kultúra későbbi időszakából ismert leletek azt jelzik, hogy ez az edényfajta hosszú időn keresztül létezett.

Bütyökdiszes, kétfülű tálfazék

A temető 781. sírjából – fiatal férfi urnasírja – került elő egy nagy méretű tálfazék, hasán egy helyen két egymás melletti széles, rövid füllel és a fül két oldalán, az edény hasán 19 kicsi bütyökkel (*16–17. tábla*).

Edényünk szinte pontos mását Balatonlelle-Felső Gamász 17. csontvázas sírban találjuk meg. Az itteni példányt Nagy Borbála fazékként írja le, melynek magassága 30, szájátmérője 28, fenékátmérője 11,8 cm.³¹ Balatonlelle-Felső Gamászon egy díszített tálon is megtalálható a két egymás melletti fül. A tál a gazdag mellékletű, 21. csontvázas sírban volt.³²

Szigetmonostorról, késő badeni és kostolaci leletekkel együtt előkerült leletek között találtunk még kétfülű, díszítetlen analógiát.³³ Ugyancsak Szigetmonostorról ismert egy másik kétfülű töredék is, amely azonban inkább bronzkorinak tűnik.³⁴

A balatonszentgyörgyi tálfazék hasán sűrűn egymás mellett elhelyezett kis kerek bütykökkel díszített töredékhez hasonló edény darabjait a 779. szórt hamvas rítusú sírban is megtalálták (*13. tábla 2–5*). Anyaga és díszítése alapján ez is tartozhat a tálfazékhöz hasonló, annál kisebb méretű edényhez, így ehhez a kategóriához számítjuk. Hasonló töredéket a budakalászi temető 181. szórt hamvas rítusú sírjából ismerünk.³⁵

1.5. Tálak

A fazekak után talán a tálak a leggyakoribbak a badeni kultúra edénykészletében. Változatos forma, sokfajta díszítéskombináció jellemzi ezt az edénytípust, amely a kultúra teljes időszakában megtalálható. A felületes szemlélő számára egyformának vagy nagyon hasonlóknak tűnő tálak valójában nagyon is

²⁵ NĚMEJCOVÁ-PAVÚKOVÁ 1974, 260.

²⁶ ENDRÓDI 1997, 4. kép E5.

²⁷ BONDÁR 1987, 3. kép 4.

²⁸ BONDÁR 1987, 42–43.

²⁹ BONDÁR 2000, 8. kép 5, 13. kép 7, 21. kép 4.

³⁰ BONDÁR 2015, 183–184.

³¹ NAGY 2010, Abb. 28. 11 (17. sír).

³² NAGY 2010, Abb. 38. 22 (21. sír).

³³ BANNER 1956, Taf. XXXVII 13.

³⁴ BANNER 1956, Taf. XXXVI. 3.

³⁵ BONDÁR 2009, Pl. LXXV. 181/1.

különböznek egymástól. Számtalan apró részletben azonban (bekarcolt, bepontoszott és/vagy rátett díszek rendkívül széles variációs lehetősége, az edény készítőjének egyéni ügyessége, ízlése, esetleg újító kedve miatti új elem) szinte minden tál egyedi darabnak tekinthető. Ezért van az, hogy abszolút egyezést nem találunk két nagyon hasonló edény között sem. Éppen ezért, ha csak a legfontosabb jellemzőket ragadjuk ki, akkor jobban leszűkíthető a típusok köre.

V. Němejcová-Pavúková rendszerében a tálak a H-I-J betűvel szerepelnek, s megtalálhatók a badeni kultúra minden fázisában. A korai időszak H típusú táljai széles szájú, kissé összeszűkülő nyakú, lekerekített vállú, kettős csonka kúpos testű edények, gyakran omphalos aljjal. Díszített és díszítetlen változatban is előfordulnak.³⁶ Az I típusba egy különleges tálfajta, az ún. bratislavai típusú tál tartozik. Balatonszentgyörgyön ilyen tál nem került elő.

A J típus a leggyakoribb badeni táltípus, amely a Baden Ia-III időszakban többfajta változatban és méretben megtalálható. Jellemzője a széles száj, tölcséres nyak, fordított csonka kúpos test. Előfordul díszítés nélküli és nagyon gazdag díszítés kombinációkkal is.³⁷ Pavúková aprólékosan elemezte az egyes díszítőelemeket, amelyeket fontosnak tartott a különböző fázisok elkülönítésénél (pl. egysoros bebökdösött díszítés, bütykök, kannelúra, bekarcolt halszálkaminta stb.). Tekintettel arra, hogy megállapításai nagyobb lelőhelyek feldolgozásánál (pl. Nagyút–Göbolyjárás II, Budakalász-Luppa csárda, Balatonlelle–Felső-Gamász, Balatonöszöd–Temetői dűlő) nem igazolhatók minden egyes elem esetében, így ezeket nem kívánom bővebben érinteni.

A belső oldalukon gazdagon díszített tálaknál a bolerázi időszakban rendkívül bonyolult rendszereket figyelhetünk meg, a tál teljes belső felületét különböző irányú kannelúrák, árkolások díszítik.³⁸ A későbbi időszakban a tálak belső díszítése leegyszerűsödik, „tervezetté” válik.³⁹

A főbb formai jellemzőket figyelembe véve a tálaknak két altípusát tudjuk meghatározni: a gömbszelet alakú (vagy félgömbös) tálakat és a tölcséresnyakú, fordított csonka kúpos testű (kónikus vagy nyújtott S profilú) tálakat. Mindkét fő kategóriában vannak díszített és díszítetlen változatok, és mindkét kategóriánál több altípus is meghatározható a formai variációk és díszítéskombinációk alapján.

Gömbszelet alakú tálak

Két altípusát különböztethetjük meg lelőhelyünkön: egy viszonylag mély, díszített tálat (83. tábla 3), és egy széles szájú, inkább lapos, ugyancsak díszített tálat (5. tábla 3), amelyek két különböző típusba tartoznak. Eddigi telep- és temetőfeldolgozásaim alapján megállapítható, hogy a gömbszelet alakú tál ritkábban fordul elő mind a telepeken, mind a temetőkben, Balatonszentgyörgyön is ezt láthatjuk.

Gömbszelet alakú, zeg-zugmintás, pontsordíszes tál

Ez a táltípus egyetlen sírban fordult elő. Az 1219. sírban egy vöröses színű, nyakán körbefutó, egy eszközzel(?) dupla pontot idéző benyomkodott díszítés. Hasán három sorban halszálkaminta jellegű, ellentétes irányban bekarcolt vonalkázott minta. Alja alulról benyomva (83. tábla 3). A teljesen átlagosnak tűnő tálhoz sem Budakalászon, sem Pilismarót-Basaharcon, sem Balatonlelle-Felső Gamász temetőjében nem találtam hasonlót. Egy öblös, ám díszítetlen tál formai analógia lehet Budakalászlól,⁴⁰

³⁶ NĚMEJCOVÁ-PAVÚKOVÁ 1981, Obr. 1. H1-2, Obr. 2. H1-2, NĚMEJCOVÁ-PAVÚKOVÁ 1984, Obr. 11. H1-3, Obr. 33. H1-3.

³⁷ NĚMEJCOVÁ-PAVÚKOVÁ 1981, Obr. 1. J1-3, Obr. 2. J1-2, Obr. 3. J1-3, Obr. 4. J1-6, Obr. 5. J1-4, Obr. 1. J1-3, Obr. 2. J1-2, Obr. 3. J1-3, Obr. 4. J1-6, Obr. 5. J1-4; NĚMEJCOVÁ-PAVÚKOVÁ 1984, Obr. 11. J1-5, Obr. 33. J1-5 típusok.

³⁸ Vrbové: NĚMEJCOVÁ-PAVÚKOVÁ 1979a, Obr. 1, Žlkovce: NĚMEJCOVÁ-PAVÚKOVÁ 1984, Obr. 16. 2, Obr. 17. 3.

³⁹ Červený Hrádok: NĚMEJCOVÁ-PAVÚKOVÁ 1974, Abb. 10.1, Nevidzany: NĚMEJCOVÁ-PAVÚKOVÁ 1974, Abb. 10. 2, Tekovský Hrádok: NĚMEJCOVÁ-PAVÚKOVÁ 1974, Abb. 58, Málé Kosihý: NĚMEJCOVÁ-PAVÚKOVÁ 1974, Abb. 66.

⁴⁰ BONDÁR 2009, Pl. CLV. 366/1.

míg két másik edényen a díszítési akaratban (pontsordísz, alatta zeg-zug vonalakban bekarcolt díszítősorok) van némi azonosság, de jelentős a különbség is. Balatonszentgyörgyön nem összefüggő zeg-zugvonalak vannak a tálon, hanem három sorban ellentétes irányban bekarcolt, egymáshoz nem kapcsolódó vonalkázás fut körbe az edény testén. A pilismaróti kónikus tálon körbefutó pontsor alatt összefüggő a bekarcolt vonalkázás és az edény peremének belső oldalán kannelúra van.⁴¹ Balatonlelle-Felső gamászi temetőben is van egy kónikus füles tál pontsorrall és kétsoros zeg-zugmintával.⁴² Ez a tál még tartalmaz bolezási reminiscenciákat a díszítésében, de a fazekas már nem értette a hagyományt, csak valami hasonló mintasort rögtönzött az edényre. Ugyanez lehet a helyzet Balatonszentgyörgyön is.

Gömbselet alakú, pontsordíszes, alagútfüles tál

A 767. sír széles szájú, szinte lapos tálja is a régebbi időket idézheti. Jellemzője a körbefutó vízszintes pontsor, a kopott felület és egy sajátos formájú, hosszúkás, vízszintesen átfürt alagútfül (5. tábla 3).

Pontos analógiáját nem találtam, a teljesen egyedi alagútfül viszont több különböző edényen is megfigyelhető. A jellegzetes megformálású fül a temetőben több sírban (778, 787) is megtalálható más-más edénytípuson.

Meglepő módon, e sajátos fül szinte pontos analógiáit Balatonlelle-Felső Gamász több edényén is megtaláljuk tálakon⁴³ és kétosztatú tálon is.⁴⁴

Tölcésrésnyakú tálak

A tölcésrésnyakú, fordított csonkakúpos testű (másnéven kónikus vagy nyújtott S profilú) tál a badeni kultúra talán leggyakoribb edénytípusa. Jellemzője a kissé vagy erősebben kihajló nyak, és a fordított csonkakúpos test. Van szélesebb és keskenyebb szájú változata is. E tálak külső oldalán – vállán vagy a hasán – egy vagy két, esetleg három sorban körbefutó pontsordísz, és gyakran lelógó háromszögekből álló díszítősor is van. Előfordul olyan típus is, amelynek csak a pereme alatt van körbefutó pontsordísz. Belső oldalukon gyakori a peremen lévő kannelúra vagy a belső oldalon különböző irányú kannelúrázás. E tálak hasán általában egy rövid, vízszintesen felrakott alagútfül van, amely több részre tagolt is lehet.

Díszítetlen változatban is előfordulnak a kónikus tálak, s gyakori, hogy a díszített változatról az alagútfül hiányzik.

Tölcésrésnyakú, pontsorrall díszített, alagútfüles tál

Ebbe a kategóriába három sírből származó tálat tudok sorolni, amelyek közös jellemzője a címben szereplő forma és díszítés, ám apró részletekben eltérnek egymástól.

A 787. hamvasztásos sír tájának teste maradt meg, amelyen apró benyomkodott pontok alkotják a körbefutó díszítést, amelynek ívét a közbeiktatott alagútfül egy helyen megtöri (25. tábla 3). Hasonló tálat Balatonlelle-Felső Gamászról⁴⁵ és Budakalászról ismerünk. Ez utóbbi a temető 177-es, jelképes sírjából került elő, amelyben emberi maradvány nem volt, csak tárgyak. A közismert kocsimodell mellett még egy tagolt alagútfüles, a peremén benyomkodott pontsorrall díszített tál,⁴⁶ egy talpas serleg, egy kőeszköz és egy megmunkált kavics alkotta a leletegyüttest.

⁴¹ BONDÁR 2015, Pl. 19. 3 (385. sír).

⁴² NAGY 2010, Abb. 15. 3 (10. sír).

⁴³ NAGY 2010, Abb. 4. (3. sír); Abb. 10. 1 (7. sír); Abb. 38. 12 (21. sír).

⁴⁴ NAGY 2010, Abb. 30. 14 (17. sír).

⁴⁵ NAGY 2010, Abb. 4 (3. sír); Abb. 22. 1 (15. sír). Ezen a tálon a fül két oldalán félkörben nyomkodták be a pontsorszakaszt.

⁴⁶ BONDÁR 2009, Pl. LXXVIII. 177/1.

Ebbe a kategóriába tartozhat az 1165. hamvasztásos gyereksír táltöredéke is, amelyen alagútful nem maradt meg (47. tábla 3–4). Hasonló táltöredék volt Budakalászon is a 434. sírban is.⁴⁷

Ide sorolható az 1183. sír néhány töredéke is a kétsoros pontdíz és az alagútful alapján (55. tábla 3–8).

Főbb jellemzői alapján ebbe a kategóriába tartozik az 1196. csontvázas gyereksír tálja is, amely azonban abban különbözik a már ismertett edényektől, hogy alagútfüle két oldalán ék alakban összefutó pontsorszakasz díszíti még a tálát (69. tábla 1). Hasonló kombinációkkal a budakalászi temetőben is találkozhatunk. A 367. sírban kettős pontsorról díszített, alagútfüles tálon a ful két oldalán három-három sorban lefutó, függőleges pontsorok vannak.⁴⁸ A 129. sírban talált táltöredéken, az alagútful két oldalán függőleges pontsor van, mellette vonalkázott díszítés indul.⁴⁹ A budakalászi temetőben nemcsak tálakon, de egy füles fazékon is megfigyelhető a ful mellett lefutó függőleges pontsordíz és az edény vállán körbefutó egypontrós díszítés kombinációja.⁵⁰

Széles szájú, tölcséresnyakú, pontsordízes, alagútfüles tál omphalossal

A 804. hamvasztásos sír tálja, amely egyetlen példányban került elő a temetőben, testarányaiban különbözik a többi tölcséresnyakú edénytől. Széles szájú, hosszú, kihajló nyakú és nagyon erősen nyomott testű tál, alján omphalos van. Alagútfüle és a pontsordíz a tál hasán van (33. tábla 3). Pontos analógiát nem találtunk ehhez a tálhoz. Erősen nyomott hasa alapján a badeni időszak későbbi fázisára keltezném.

Tölcséresnyakú, háromszögmetszetű eszközzel egysorban benyomkodott díszű tál

Annak ellenére, hogy formája és díszítési elve megegyezik a tölcséresnyakú, körbefutó pontsorról díszített tálakkal, külön típusnak tekintjük, mert a díszítősört egy háromszögmetszetű eszközzel alakították ki két tálnál is.

Az 1164. sírban talált tálon a közel egyenlő oldalú háromszögek csúcsa felfelé áll (46. tábla 3), míg az 1214. sír táljánál a benyomkodott, hosszúkás, egyenlő oldalú háromszög csúcsa lefelé néz (80. tábla 1). Mindkét tálon közös elem, hogy a körbefutó díszítősört hullámzóan vitte fel az edény készítője a tál legnagyobb átmérőjére. Az 1164. sír tálján a has alatt elhelyezett alagútful van, az 1214. sír táljának nem volt alagútfulre utaló része.

A háromszög metszetű eszköz alkalmazása nem egyedi megoldás a badeni kultúra temetőiben, ahogyan a hullámzóan felvitt díszítés sem az. Az 1164. sír táljához hasonlóan díszített a budakalászi temető egyik tálja⁵¹ és Balatonlelle-Felső Gamászon is volt ilyen több sírban.⁵²

Megfordítva használták a háromszög metszetű eszközhöz hasonló késziséget a budakalászi temető 330. sírjának tálján.⁵³

⁴⁷ BONDÁR 2009, Pl. CLXIV. 434/1.

⁴⁸ BONDÁR 2009, Pl. CXLVI. 367/3.

⁴⁹ BONDÁR 2009, Pl. LVII. 129/2.

⁵⁰ BONDÁR 2009, Pl. IX. 18/2.

⁵¹ BONDÁR 2009, Pl. XC. 210/2.

⁵² NAGY 2010, Abb. 4. 1 (3. sír), Abb. 8 (6. sír), Abb. 12. 1 (8. sír). Sajnos, a közölt rajzok nagyon kicsik, de nagyítóval jól látható a háromszög metszetű eszköz lenyomata a tálakon.

⁵³ BONDÁR 2009, Pl. CXXVI. 330/4.

Az 1214-es sírban lévő tálon egy másik eszközzel érték el a nagyon keskeny háromszög benyomkodást. Budakalászon is ilyen eszközzel díszítettek egy korsót,⁵⁴ két füles tálát,⁵⁵ egy füles fazekat,⁵⁶ és egy füles csészét.⁵⁷

Ez a díszítésmód tehát nem a véletlen műve volt. A számunkra már ismeretlen szimbólumrendszer egyik elemének tekinthetjük. Hogy mi lehetett az eszköz? Növényi szár? Állatcsont letört része? Fából készített díszítőkész? Valami egyéb? Nem tudjuk.

Gucsi László szerint – aki maga is készít őskori technikával kerámiát, egyben grafikus és restaurátor is – az 1164. sírnál a háromszög lenyomatú eszköz lehetett egy merőlegesen elvágott fahasáb szilánkjának vége vagy akár egy pattintott kőeszköz sarka is. Marton Tibor, a kőeszközök szakértője nem tud olyan esetről, amikor pattintott kőeszközzel díszítettek volna edényt. Az igazsághoz hozzátartozik, hogy nem vizsgálták még ilyen szempontok szerint a késő rézkori edények díszítőmotívumait.

Az 1214. sír tálján Gucci szerint érdekesen nem egységes a benyomkodás stílusa, kivitelezése. Az biztos, hogy az 1164. sír edényénél használt eszköztől eltérő valamivel vitte fel a díszítést a fazekas, mert amorfabb a vége és a benyomkodást végző gyakran fogást váltott vele, forgatta a kezében az eszközt.⁵⁸

A hullámzóan felvitt díszítősor is – amely azt az érzést kelti, mintha valamin forgatta volna az edényt a fazekas – több temetkezésben előfordult tálakon⁵⁹ és más edényeken is.⁶⁰ Ezt a díszítési megoldást is tudatosnak kell tekintenünk, amely a mára már megfejtethetlen jelrendszerhez tartozott.

Pontsordíszes, pereme belső oldalán kannelúrás tál

A perem belső oldalán kannelúrával díszített tálát két hamvasztásos sírból tudunk azonosítani. Az 1166. sírban egy vékony falú tál kisméretű peremdarabja származik a belső oldalon kannelúrázott kategóriából (49. tábla 4). Formájáról, további díszítéséről nincs adatunk.

A 783. sírban is – amely két ember maradványait tartalmazta – töredékekben maradt meg a jelzett típusba sorolt tál. Ez vastagabb falú, kopott felületű, nyújtott S profilú (rövid, kissé ívelt nyakú, kónikus testű, lekerekített hasú) tál, vállán kissé hullámzóan körbefutó pontsordíszrel. A perem- és a nyaki rész belső oldalát ellentétes irányú háromszögekbe rendezett, ferde kannelúzás díszíti (21. tábla 1–3).

Ezt a táltípust a pilismaróti temetőben kónikus 'tál 6'-ként írtam le,⁶¹ kevés, de jelentős analógiái alapján elmondható, hogy a bolerázi időszakban gyakori. Később, a klasszikus fázisban is megtalálható (Červený Hrádkról és Nevidzanyból ismerünk hasonlóan díszített tálakat⁶²) és a díszítési elv is tovább él. A balatonszentgyörgyi töredékes tál már ennek a későbbi korszaknak az emléke.

Három pontsorrall díszített tál

A balatonszentgyörgyi temetőben egyetlen töredék jelzi ennek a típusnak a jelenlétét, a 785. hamvasztásos sírban lehetett azonosítani a három pontsorrall díszített tál töredékeit (23. tábla 7). Formája nem rekonstruálható a megmaradt darabokból. Feltehetően kónikus tál volt ez is. A budakalászi temetőben is

⁵⁴ BONDÁR 2009, Pl. XLIX. 112/3.

⁵⁵ BONDÁR 2009, Pl. LXXXIII. 197/1, Pl. CXIII. 286/1.

⁵⁶ BONDÁR 2009, Pl. CXXV. 324/1.

⁵⁷ BONDÁR 2009, Pl. CXXXI. 344/2.

⁵⁸ Az érdekes készítésechnikai véleményt Gucci Lászlónak köszönöm.

⁵⁹ NAGY 2010, Abb. 12 (8. sír), Abb. 15. 4 (15. sír).

⁶⁰ BONDÁR 2009, Pl. IX. 18/2: füles fazék; Pl. CXXVIII. 335/1: tálon kettős hullámos sorba.

⁶¹ BONDÁR 2015, 187.

⁶² Němejcová-PAVÚKOVÁ 1974, Abb. 10. 1–2.

csak egy sírban találtunk három pontsorról díszített tálat.⁶³ Ehhez a tálhoz egyetlen analógiát említhetünk, Nagykanizsa-Billa lelőhelyről, telepről.⁶⁴

Vékonyfalú, peremén finom benyomkodással díszített tál

Csak két apró töredékből és egyetlen sírból (804. sír) azonosíthattuk ezt a táltípust (35. tábla 6, 8). A tál eredeti formáját nem tudjuk rekonstruálni, az analógiák alapján azonban Balatonlelle-Felső Gamászon talált tölcséresnyakú, kónikus tálhoz hasonló lehetett, amelynek peremét díszítették nagyon finom bevagdosásokkal.⁶⁵ Pilismarót-Basaharcon is tálon⁶⁶ fordul elő a díszítés, ennek a tálnak a testarányai azonban eltérnek a balatonlelleitől.

Tölcséresnyakú, díszítetlen alagútfüles tál

Egyetlen szórthamvas rítusú sírban (785. sír), töredékesen maradt meg egy tölcséresnyakú, fordított csonkakúp testű, díszítetlen tál felső része, vízszintes hosszúkás alagútfüllel (23. tábla 3).

A jellegzetes megformálású fül a temetőben több sírban (778, 787, 767) is megtalálható más-más edénytípusokon: egy hombáron (11. tábla 3), egy pontsordíszes kónikus tálon (25. tábla 3) és egy gömbszelet alakú, pontsordíszes tálon is előfordul (5. tábla 3).

Meglepő módon, e sajátos fül szinte pontos analógiáit Balatonlelle-Felső Gamász több edényén is megtaláljuk tálakon⁶⁷ és kétosztatú tálon⁶⁸, egy szűknyakú amforán⁶⁹ is.

Díszítetlen tál

A megmaradt töredékek alapján biztosan díszítetlen volt a két halott hamvait őrző 783. sír kopott felületű, vastagabb falú, nyújtott S profilú tálja (20. tábla 3) és a 784. hamvasztásos rítusú sír táltöredékei is (22. tábla 3–7).

Széles szájú díszítetlen tál

A 788. hamvasztásos és az 1196. csontvázás rítusú sírban talált kopott felületű, széles szájú, tölcséresnyakú, nagyon hasonló edényének maradványai tartoznak ebbe a kategóriába (27. tábla 3, 70. tábla 2).

Tálka

Anyaga és formája alapján tálkának nevezem a vöröses színű, kopott felületű, kisméretű díszítetlen edényeket, amelyek inkább a durvakéramia kategóriába tartoznak.

Két hamvasztásos rítusú sírből (781, 809.) és egy csontvázás temetkezésből (1168.) került elő ebbe a típusba tartozó edény töredékekben (18. tábla 1, 38. tábla 4, 50. tábla 8–11). Az 1168. sírba tett edénykén a perem alatt egy helyen kis kerek bütyök is megmaradt (50. tábla 12).

A budakalászi temetőben⁷⁰ és Balatonlelle-Felső Gamászon⁷¹ is került elő egy-egy hasonló edény.

Közelebbi típusba nem sorolható táltöredékek 13 sírből kerültek elő: 757. (1. tábla 5), 760. (2. tábla 3, 5–6 és 2. tábla 4, 2 tál), 773. (6. tábla 3–12), 802. (28. tábla 10), 803. (30. tábla 3, 32. tábla 4–9), 804.

⁶³ BONDÁR 2009, Pl. CXXX. 339/2.

⁶⁴ P. BARNA 2003, 15. kép 4.

⁶⁵ NAGY 2010, Abb. 11. 5 (7. sír).

⁶⁶ BONDÁR 2015, Pl. 25. 4 (391. sír).

⁶⁷ NAGY 2010, Abb. 4. (3. sír); Abb. 10. 1 (7. sír); Abb. 38. 12 (21. sír).

⁶⁸ NAGY 2010, Abb. 30. 14 (17. sír).

⁶⁹ NAGY 2010, Abb. 19. 3 (13. sír).

⁷⁰ BONDÁR 2009, Pl. CXXX 340/1.

⁷¹ NAGY 2010, Abb. 47. 23b (22. sír).

(35. tábla 10), 1155. (40. tábla 6), 1163. (45. tábla 4,7–9), 1167. (49. tábla 7–8), 1168. (50. tábla 4–7, 11–12), 1185. (59. tábla 1–3) és az 1210. (71. tábla 5)

1.6. Kétosztatú tál

A badeni kultúra sajátos formájú és funkciójú lelete a kétosztatú tál. A díszkerámia tárgykörébe sorolható edény jellegzetessége a tál belsejében található osztófal, amely mintegy 1/3–2/3 arányban osztja meg a tálalapot.⁷² Funkcióját nem ismerjük, a kutatás kultikus tartalmat tulajdonít az edénynek.

A kétosztatú tálok jól kidolgozottak, általában gazdagon díszítettek, változatos osztógombokkal és füllel. A legfőbb díszítőelemek a bekarcolt vonalak, benyomott pontok különböző kombinációja, valamint nem ritkán az ún. mézszobát (sötét fehér festés a Nyírségben) alkalmazása. A kétosztatú tálok telepen és temetkezéseknél egyaránt előfordulnak.

V. Němejcová-Pavúková típusabláján a Baden III. időszakban szerepel először ez az edénytípus.⁷³

Legutóbb Nevizánsky Gábor foglalkozott a tálak tipológiájával.⁷⁴ Elsősorban az ép vagy majdnem ép edények alapján – figyelembe véve a formát, az osztógombok és fülek nagyságát és díszítését, a tálokon alkalmazott díszítőmotívumokat – különböző stílusú tálokat határozott meg, amelyek elterjedését térképen is ábrázolta.⁷⁵ Csak az ép kétosztatú tálok elterjedését vizsgálva, térképén jól látható, hogy az edények a Duna-kanyartól a Csepel-szigetig fordulnak elő nagy számban, lényegében ugyanazon a területen, mint az amforák.⁷⁶ A töredékeket is figyelembe véve Szlovákiában több mint 50 lelőhelyről ismert kétosztatú tál, amelyek települések gödreiből, sírokból, gödrökben eltemetett csontvázak mellett, illetve depókból kerültek elő.⁷⁷ Nevizánsky G. a kétosztatú tálokat elemezve megállapította, hogy legkorábban a Nevidzany-Viss horizontban jelentek meg.⁷⁸ A hegyvidéken található lelőhelyeken egészen a badeni kultúra végéig kimutathatók, hiányoznak viszont a bosácai csoportból, csakúgy, mint a kostolaci és coțofeni kultúrából.⁷⁹

A kétosztatú tálok legnagyobb része a badeni kultúra klasszikus és kései időszakára keltezhető,⁸⁰ a Baden IIb-től Baden IV-ig terjedő időszakot tölti ki a leletek többsége. Az ennél korábbi előfordulásra két adatunk van. Ivan Cheben Bína (Bény) lelőhelyről publikált kétosztatú tál töredéket, amely Baden IIa fázisra keltezett telepen került elő.⁸¹

Battonyáról közöltem egy még ennél is korábbi, feltehetőleg kétosztatú tálból származó peremtöredéket, amelyet a telep többi anyagának keltezése alapján a Baden Ia-ba soroltam, és felvettem a kétosztatú tálok ilyen korai megjelenésének lehetőségét is.⁸²

⁷² Eddigi ismereteink szerint a hazai anyagban egyetlen kivétel van: Kiskunfélegyházáról ismert az a példány, amelyben az osztási arány fele-fele (BANNER 1956, 64). A kétosztatú tálok Banner J. monográfiájában a CXIII. típusablán 1–4. tárgyként szerepelnek.

⁷³ Němejcová-Pavúková 1981, Obr. 5. L1 típus.

⁷⁴ NEVIZÁNSKY 2001.

⁷⁵ NEVIZÁNSKY 2001, Mapa 1.

⁷⁶ NEVIZÁNSKY 2001, Mapa 1; NEVIZÁNSKY 2004, Karte 1.

⁷⁷ NEVIZÁNSKY 2001, 311–312.

⁷⁸ NEVIZÁNSKY 2001, 317.

⁷⁹ Sajnálatos, hogy a cikk német nyelvű változata még nem jelent meg, így további információk csak szlovák nyelven olvashatók. Ezúton is köszönöm Nevizánsky Gábornak, hogy a cikk tartalmi kivonatát megküldte.

⁸⁰ NĚMEJCOVÁ-PAVÚKOVÁ 1981, 269; BONDÁR 1982, 35; ENDRŐDI 1997, 125.

⁸¹ CHEBEN 1984. A sírokhoz nem köthető szórványleletek között 7 további töredék tartozik ebbe az edénytípusba. Abb. 5. 2.

⁸² BONDÁR–MATUZ–SZABÓ 1998, 5. kép 2, 10. o. 2. jegyzet.

A kétosztatú tálak megnövekedett lelőhelyszáma és a leletek mennyisége ismeretében kijelenthetjük, hogy a kétosztatú tálak többsége telepen került elő, temetkezésekből⁸³ csak néhány került felszínre, azaz nem tekinthető a halottkultusz szigorú kellékének. Ha valóban kultikus, szertartási edény volt, akkor a ceremónia inkább a településeken bemutatott áldozathoz köthető.

A balatonszentgyörgyi temető egyetlen kétosztatú tálja a 803. hamvasztásos rítusú sírban került elő. A klasszikus példányoktól eltérően osztógomb helyett vékony hurkafüle van az osztófal megmaradt töredékénél edényünknek (32. tábla 1). További töredékek is (31. tábla 1–4) anyaguk, vastagságuk alapján valószínűleg, hogy ehhez a pontsordíszes, helyenként kannelúrával díszített kétosztatú tálhoz tartoznak.

Edényünk egyedi darab ebben a kategóriában, nem ismerünk olyan kétosztatú tálát a szakirodalomból, amelyen egy bögre vagy korsó füléhez hasonló fogantyú lenne az osztógomb helyén.

Felmerült az is, hogy a négy bemélyítéssel tagolt fül – amely az ún. vissi típusú leletekkel mutat hasonlóságot – és egy másik töredék is (32. tábla 2–3) – amelyet egy korsótípushoz kötöttünk jelen feldolgozásunkban – a kétosztatú tálhoz tartozhatott, ez azonban nem dönthető el teljes bizonyossággal. Ha így lett volna, akkor viszont a szokásostól teljesen eltérő két osztógomb helyett két különböző fül lenne az edényen, amely jelen ismereteink szerint nem található meg e táltípus „formakönyvében”.

Ez a különleges kétosztatú tál – Nevizánsky Gáborral egyetértve – a Nevidzany–Viss időhorizont emléke, Pavúková kategóriái szerint Baden III esetleg IV eleje lehet.

1.7–1.9. Bögrék, korsók, kancsók

A badeni kultúrában gyakori bögréket, korsókat és kancsókat formájuk nem, csak méretük és talán funkciójuk különbözteti meg egymástól. A néprajzi kategóriák alapján az 5–9,9 cm magasság közötti edényeket bögrének, a 10–15 cm magasságúakat korsónak, míg a 16 cm-nél magasabbak kancsónak nevezem.

1.7. Bögrék

Az alaptípus rövid, hengeres nyakú, kissé ívelten kihajló peremű, enyhén nyomott gömbtestű edény, a perem fölé enyhe ívben emelkedő, az edény hasának közepén az edénytesthez csatlakozó, leggyakrabban völgyelt szalagfüllel. Díszített és díszítetlen változatban is előfordulnak telepen és temetkezésekben is.

Balatonszentgyörgyön kevés bögre került elő a temető területéről.

Hurkafüles bögre

Két hamvasztásos sírban (782. és 788.) voltak olyan jellegtelen oldaltöredékek, amelyek a kapcsolódó fül alapján ehhez a díszítetlen típushoz köthetők (19. tábla 3–5; 27. tábla 4–5). E fülek jellegzetes metszete kör vagy ellipszis alakú, az edény nyaka hengeres. Temetőnkhez közelebbi régióból, Balatonlelle-Felső Gamász 17. sírjában találtunk egy hasonló fültöredéket.⁸⁴

Bögre kannelúrával

Ez a típus hat sírban fordult elő, kettőben ép vagy kiegészíthető állapotban (1196. és 1211), négyben (777, 792, 1161, 1169) csak töredékekben találták meg. A kategórián belül a kannelúra különböző formáit találjuk.

⁸³ Alsónémedi, Budakalász, Budapest-Andor utca, Debrecen-Ohat, Felsővadász-Várdomb, Kiskunfélegyháza, Moha-Homokbánya, Szigetszentmárton.

⁸⁴ NAGY 2010, Abb. 28, 36a (17. sír).

Az edény hasán függőleges kannelúra van a 777 (9. tábla 2–4), a 792 (28. tábla 7), 1169 (51. tábla 3), 1196 (70. tábla 1) és 1211 (75. tábla 1) sír esetében.

Függőleges és ferde kannelúrázás van az 1161. sír bögréjén (43. tábla 1–3).

Ez a típus hamvasztásos (792, 1169) és csontvázaz (777, 1196, 1211) rítusnál is megtalálható, jellemzően 0–6 év közötti gyerekeknél, egy esetben 15 év feletti juvenisnél.

Tipológiai szempontok alapján a bögrék között időrendi különbség is van. A kissé vastkos, függőlegesen kannelúrázott edények a badeni kultúra korai, bolerázi időszakára jellemzőek. Ugyancsak ide sorolhatók a különböző irányú ferde kannelúrázással díszített töredékek is.

Az 1196. sír bögréje széles szájú, erősen nyomott gömbtestű edény, hasán ferde kannelúrázással. Ez az egy típus testarányai alapján a korszak későbbi időszakába sorolható.

Díszítetlen, árkolt szalagfülü bögre

Két csecsemő sírjából (1184. és 1202. sír; 56. tábla 3 és 72. tábla 3) került elő egy-egy díszítetlen bögre, amelyeknek fülén függőleges árkolás van. Formailag hasonló edények ismertek Balatonlelle-Felső Gamász 5. és 9. sírből.⁸⁵

Közelebbi típusba nem sorolható bögretöredékek a 775. (és 1182.) sír (9. tábla 8–10), 776. (10. tábla 3–4), 785. (23. tábla 4–5), 803. sírből (30. tábla 6–11), 1163. (45. tábla 2–3, 5–6), 1169. (51. tábla 4) és 1185. sír (59. tábla 4–5) kisméretű töredékeit soroltuk ide.

Az atipikus töredékek döntően a hamvasztásos rítusú sírokban voltak, szórthamvas és urnás rítusnál egyaránt előfordultak. Egyetlen csontvázaz temetkezésnél a 775. sírnál találtak még jellegtelen bögretöredékeket.

Összesen 16 sírban volt valamilyen bögréből származó töredék. A kisméretű edények döntő többsége gyereksírokban volt, mind a hamvasztásos, mind a csontvázaz rítusú síroknál. Ugyanezt figyelhettük meg a budakalászi temetőben is.⁸⁶

1.8. Korsók

A temetőkben a leggyakoribb és széles skálán mozgó típusok egyike a korsó. Ennek okát egyelőre nem tudjuk. Az azonban bizonyos lehet, nem véletlen az, hogy egyes típusok egy-egy példányban, mások egy-két példányban fordulnak elő egy-egy nagyobb sírszámú temetőben. Mindez alátámasztja azt a hipotézist, hogy okkal és tudatosan válogatták össze késő rézkori elődeink is a sírokba/sírokra kerülő tárgyakat. Ezt erősíti az a megfigyelésem is, hogy három sírba (774. kettős sír, 779, 803) két-két különböző típusú korsót tettek.

Különböző típusokba sorolható korsó 18 sírban volt, mind csontvázaz, mind hamvasztásos rítusú temetkezéseknél előfordult. Döntő részük díszített volt, köztük különleges, egyedi darabokkal. A díszítetlen változat csak két sírban fordult elő.

Kannelúráz korsók

Általános jellemzőjük: hengeres nyak kissé kihajló peremmel, perem fölé magasodó fül, amely az edény vállánál csatlakozik az edénytesthez, különböző mélységű kannelúra az edény teljes alsó hányadában, vagy csak a vállán. A kannelúrázás lehet függőleges, ferde, ellentétes irányban ferdén felvitt bemélyítés. Az alábbiakban ezen fő szempontok szerint határoztuk meg az egyes típusokat.

⁸⁵ NAGY 2010, Abb. 6. 1 (5. sír) és Abb. 13.1–2 (9. sír).

⁸⁶ BONDÁR 2009a, 277–278, Fig. 17.

függőleges kannelúra az edény vállától az aljáig

A korsó hengeres nyakú, kissé kihajló peremmel. A perem fölő magasodó fül az edény vállánál csatlakozik az edénytesthez. Az edény alsó részét körbefutó, függőleges kannelúrázás díszíti.

Ebbe az altípusba sorolható korsók voltak a 774. kettős, csontvázás (8. tábla 3), a 779. szórthamvas (13. tábla 1), továbbá a csak töredékekben megmaradt 803. (30. tábla 4–5) és 804. (35. tábla 7, 11) hamvasztásos, továbbá az 1212. kettős hamvasztásos rítusú sír edényei (76. tábla 3–4, 77. tábla 1).

Hasonló korsókat közölt Balatonlelle-Felső Gamászról Nagy Borbála.⁸⁷

szűknyakú korsó, függőleges kannelúra az edény vállától az aljáig, omphalossal az aljon

A 809. szórthamvas rítusú gyereksír majdnem ép korsója meglepően szűk szájú, szá.: mindössze 5,4 cm (38. tábla 3). A majdnem ép vagy rekonstruálható edények között egyetlen példány a temetőben, hasonló szűknyakú társait azonban Balatonlelle-Felső Gamász több sírjából is ismerjük erősebben nyomott gömbtesttel és függőleges bordadísszel kombinálva.⁸⁸

függőleges rövid kannelúra az edény vállán, alján omphalos

A 774. kettős csontvázás rítusú (8. tábla 1) és 779. hamvasztásos rítusú sír (13. tábla 3) egy-egy korsója sorolható ebbe a típusba.

Hasonlóan rövid sávban kannelúrázott korsókat Balatonlelle-Felső Gamász temetőjéből⁸⁹ és Budakalászról is ismerünk, ez utóbbi lelőhelyen kancsókon.⁹⁰

váltakozó függőleges és ferde kannelúra az edény vállától az aljáig

Ezt az egy példányos típust a 780. csontvázás rítusú sírban találták meg (14. tábla 5).

ferde kannelúra az edény vállán

A 761. csontvázás sír töredékesen megmaradt felső részű korsóján elmosódott, ferde kannelúrázás van (3. tábla 13). Valószínűleg ebbe a típusba tartozik az 1185. hamvasztásos sírban csak néhány töredékből regisztrálható korsó is (60. tábla 1–6).

Ansa cornutas fülű, függőleges kannelúrázás korsó

A fül elnevezése későbbi korokból származik, de a rézkor kutatásban is használt terminológia. A latinból származó jelzős szerkezet szarv alakú fogantyút jelent. A badeni edényeknél ezt a kifejezést a perem fölő „hegyesedő”, középen ívvel vagy ívekkel tagolt fülre használjuk.⁹¹ E jellegzetes füllel készített korsó már nagyobb területről ismert, telepen és temetőben is megtalálható.⁹²

Az 1155. sz. gyereksírban talált, *ansa cornuta* füllel készített korsó egyedi példány, egy kisgyerek hamvait őrizte. Az edény vékony falú, hengeres nyakú, nyomott gömbtestű korsó. Hasán erősen kopott, függőleges kannelúrázás. Alig a perem fülé emelkedő füle ún. *ansa cornutas* fül, amely az edény vállánál csatlakozik az edénytesthez (41. tábla 1).

⁸⁷ NAGY 2010, Abb. 19. 8 (13. sír) Abb. 25. 8 (16. sír).

⁸⁸ NAGY 2010, Abb. 20. 3 (14. sír), Abb. 37. 13 (21. sír) és Abb. 41. 3 (22. sír).

⁸⁹ NAGY 2010, Abb. 44.12 (23. sír).

⁹⁰ BONDÁR 2009, Pl. LXX. 164/5, Pl. LXXXIV. 197/4.

⁹¹ Nem könnyű azonban különbséget tenni az *ansa lunata* (félhold alakú ív) és *ansa cornuta* között, talán a legegyszerűbben úgy dönthető el a kérdés, hogy melyik jellegzetesség (a szarvszerű ábrázolás vagy a félköríves bemélyedés a látványosabb).

⁹² Keszthely környéke, Zebegény, Budapest-Tabán, Nyíregyháza (BANNER 1956, Taf. IV.3; Taf. XX. 21; Taf. XLII. 3; Taf. LXXIX.16) és a budakalászi temetőből is ismert (BONDÁR 2009, Pl. XVI. 36/1; Pl. LXXXIV. 197/2; Pl. CLVI. 5).

Bordadíszes és kannelúrák korszok

Ebbe a gyűjtőkategóriába két egyedi darabot sorolhatunk:

négy bordapár között ferde kannelúrával díszített korszó

A 800. csontvázas rítusú női sír edénye rövid nyakú, erősen nyomott gömbtestű korszó. Perem fölül emelkedő szalagfüle az edény válla alatt csatlakozik az edénytesthez. Az edény testén szimmetrikusan elhelyezett, négy függőleges bordapár fut le az edénynyaktól a has aljáig. A bordapár között ferde kannelúra díszíti a korszót (29. tábla 3). Csak ezt az egy példányt tudtuk azonosítani ebből a típusból, analógiát nem találtunk hozzá.

Az edény testarányai – az öblös, ám erősen összenyomott has – eléggé szokatlan a badeni kultúrában, de a balatonszentgyörgyi temetőben többször is előfordul hasonlóan összenyomott testű edény.

nyolc vékony bordával mezőkre osztott, kannelúrák korszó

Ebbe a típusba egyetlen korszót találtak a temetőben. Az 1188. hamvasztásos sírban – amelyben egy gyerek és egy felnőtt nő maradványait azonosította az antropológus – egy kopott felületű, vékony falú korszónak csak az alsó része maradt meg. Az edény hasán szimmetrikusan elhelyezett, nyolc vékony, függőlegesen felrakott, benyomkodott borda van. A bordák közötti felületen függőleges és helyenként ferde kannelúrázás díszíti (65. tábla 1). A korszónak további, össze nem illő darabjai (63. tábla 3, 66. tábla 7) is voltak még a feltárt anyagban.

A függőleges, benyomkodott díszű bordákkal díszített korszók gyakoriak a badeni kultúra telep- és temető anyagában, de a balatonszentgyörgyihez hasonló kombinációt nem találtunk.

Négy bemélyítéssel tagolt fülű korszó

A 803. hamvasztásos sírban egyetlen példányban került elő a vékony falú, széles, négy bemélyítéssel tagolt, „szarvacskás” fülű korszó perem- és oldaltörédeke (32. tábla 2–3).

A fül a Nevidzany–Viss horizont jellegzetes edényfüle. Ezt a fülkiképzést több lelőhelyen is megtaláljuk tálon,⁹³ korszón,⁹⁴ és a névadó lelőhelyen Vissen is.⁹⁵

A csak kissé a perem fölül csúcsosodó tagolt fül gyakori a badeni kultúrában, megtalálható a vissi és az ózd-pilinyi csoportban is. A vissi csoportba sorolt fülek hegyes bütykökben végződnek, az ózd-pilinyiek ellapított korongokban.⁹⁶ E két csoport értékelése (területi és/vagy időrendi csoportok?) máig vita tárgya.⁹⁷ A vissi csoport névadó lelőhelyén és tágabb környékén több lelőhelyről is közöltek hasonlóan készített edényfüleket,⁹⁸ Somogy megyéből azonban nem ismertünk még ilyet.

Az alsónémedi és a budakalászi temetőben egy-egy díszített kanál nyele végződik „cakkozottan”.⁹⁹

Díszítetlen korszó

Két hamvasztásos rítusú sírban (783. és 784.) voltak minden bizonnyal díszítetlen korszóból származó töredékek.

A 783. sírban az edény nyakából és hasából származó darabok (20. tábla 5–7), a 784. sírból a korszó válla és alsó része rekonstruálható (22. tábla 8).

⁹³ BANNER 1956, Taf. XLIV. 23 (Alsónémedi 22. sír), Taf. LXXIX. 25 (Újtikos), Taf. LXXIX. 28 (Nyíregyháza-Morgó).

⁹⁴ BANNER 1956, Taf. LXXVIII. 7 (Rátka), Taf. LXXIX. 32 (Újtikos), Taf. LXXIX. 37 (Tiszadada).

⁹⁵ BANNER 1956, Taf. LXXX. 6, 10, Taf. LXXXI. 11–12, Taf. LXXXII. 12.

⁹⁶ BANNER 1956, 158; KOREK 1983, 25; GYÖRGY 2014, 129–130.

⁹⁷ HORVÁTH 2018, 89–94.

⁹⁸ BANNER 1956, Taf. XXVI. 6, 8 (Bag); Taf. XXVI. 20 (Szob); Taf. LXXIX. 25, 32 (Újtikos, tálon és korszón); Taf. LXXIX. 28 (Polgár); Taf. LXXIX. 37 (Tiszadada); Taf. LXXX. 1–6, 8, 10, 12; Taf. LXXXI. 8, 10–12: (Viss).

⁹⁹ BANNER 1956, Taf. XLV. 7 (Alsónémedi, 28. sír); BONDÁR 2009, Pl. LXXVI. 182/2 (Budakalász, 182. sír).

Közelebbi típusba nem sorolható töredékek mindössze két sírban voltak: a 757. (1. tábla 3–4, 6–9), 763. kettős (4. tábla 3).

1.9. Kancsók

A balatonszentgyörgyi temetőben mindössze két sírban volt egyértelműen meghatározható kancsó, amely két különböző típusba sorolható.

A *hasán függőleges és ferde kannelúrával díszített, három függőleges szubkutánfüllel* ellátott kancsó (34. tábla 1) a 804. sír melléklete volt. A sírban emberi maradványokat nem tudtak azonosítani a feltárásnál, de az edények elhelyezése alapján hamvasztásos sírnak tekinthető a jelenség. A 20 cm magas, kissé kihajló peremű, hengeres nyakú, nyomott gömbtestű kancsóhoz hasonlót a balatonlellei temető 6. sírjából ismerünk¹⁰⁰ csontvázás sírből. Ezen a 25,4 cm magas edényen – amelyet Nagy B. korszónak határozott meg – egymástól egyenlő távolságra hat szubkutánfűl található. Ugyanebben a sírban egy korszón is ugyancsak hat függőleges szubkutánfűl volt.¹⁰¹

A másik kancsótípus ugyancsak hengeres nyakú, nyomott gömbtestű, a megmaradt rész alapján a vállon körbefutó, *ellentétes irányú ferde kannelúrázással díszített* edény (53. tábla 3) az 1172. csontvázás gyereksírből. Hasonlót a balatonlellei temető 7. sírjából ismerünk.¹⁰²

2. Egyéb leletek a sírokban

2.1. Orsógombok

A temetőben öt sírban hat orsógomb került elő. Ezek közül két sír hamvasztásos volt. A 779. szórthamvas (12. tábla 5) és a 781. urnás sírba egy-egy orsógomb került (18. tábla 2).

Három sírban két-két ember maradványai voltak, közülük kettő csontvázás rítusú (774/1–2. és 1223 a 807-el), egy sír (1188/1–2) hamvasztásos, urnás temetkezés volt. A kettős csontvázás síroknál csak az egyik halottnál voltak orsógombok. A 774. sírban a 2. sz halott, egy 30–39 éves nő lábánál egy (8. tábla 2), a 807-el kettős temetkezést alkotó 1223. számú halottnál két orsógomb is volt (87. tábla 5–6). Az 1188. hamvasztásos kettős sírnál a hamvakat tartalmazó edény alján találták meg az orsógombot a feltárással (64. tábla 2). A sírban 20–39 éves nő hamvai között egy kisgyerek hamvait is azonosította az antropológus.

A 779. sírban 20 év feletti nő, a 781. sírban 20 év feletti férfi(?) hamvai voltak. Ezt a bizonytalan esetet leszámítva a temetőben női sírokhoz köthető mindkét rítusnál az orsógomb. Kronológiailag ezek a sírok a badeni kultúra klasszikus időszakához (Pavúková rendszerében Baden III) vagy közvetlenül azt követő periódushoz (1188. sír) köthetők, a temető területén egymástól távol helyezkedtek el.

A budakalászi temetőben nem volt orsógomb, csak ún. spulni.¹⁰³ A Balatonlelle-Felső gamászi temetőben sem találtak ilyen tárgyat, és nem volt Alsónémedi és Mezőcsát-Hörcsögös sírjaiban sem. Pilismarót–Basaharcon egyetlen sírban (364. sír) volt két orsógomb.¹⁰⁴ A halott felnőtt nő (?) volt,

¹⁰⁰ NAGY 2010, Abb. 8. 2 (6. sír).

¹⁰¹ NAGY 2010, Abb. 8. 3 (6. sír).

¹⁰² NAGY 2010, Abb. 10. 3 (7. sír).

¹⁰³ BONDÁR 2009a, 286–288, Pl. CLVI. 403/1–7.

¹⁰⁴ BONDÁR 2015, 231, Pl. 16. 1.

sírában még egy egyedi darab, egy állat alakú edényfűl volt. A temetőben ezen kívül még az ún. spulnik is előfordultak, ezek lehetséges funkciójáról itt részletesebben is írtam.¹⁰⁵

A temetkezéseknél megtalált orsógombok egyértelműen jelzik, hogy ez a készség döntően női tevékenységhez kötődött, de nem a szokványos értelemben, mely szerint a nők szőtték. E hétköznapi eszköz, úgy tűnik, csak bizonyos emberek sírába kerülhetett, azaz a közösségen belüli helyzetet, státuszt jelölhetett. Azon is elgondolkodhatunk, hogy tényleg a szövés-fonás kategóriájába kell-e sorolnunk.

2.2. Kőeszközök

A temetőben hat sírban volt valamilyen kőeszköz. Két kettős hamvasztásos sírban, a 783. (20. tábla 4) és az 1188. (63. tábla 4–5), két csontvázas rítusúban (762: 3. tábla 11; 1172: 53. tábla 4) és két hamvasztásosban (781: 18. tábla 4–5; 785: 23. tábla 6) volt valamilyen kőeszköz.

A kőeszközöket is tartalmazó sírok a temető különböző pontjain vannak, egyértelmű összefüggés sem topográfiai elhelyezkedésük, sem a nem vagy életkor vonatkozásában nem állapítható meg. A kőeszközök szakszerű bemutatása Marton Tibor cikkében olvasható a jelen kötetben.

2.3. Piros/vörös kő és okkerrög

A temetőben egy sírban, a 779. hamvasztásos női sírban volt egy piros kődarab (12. tábla 4), és az 1209. csontvázas rítussal eltemetett felnőtt sírában egy okkerrögöt találtak.

A látszólag jelentéktelen piros vagy vörös kövek ugyan nem szokványos mellékletek, de egyértelmű, hogy nem véletlenül kerültek a sírokba, ezért a sírok elemzésénél fontosnak tartjuk.

Balatonlelle-Felső Gamász temetőjében 4 sírban volt vörös kő. Egy gyereksírban (15. sír¹⁰⁶), két női (16¹⁰⁷ és 22. sír¹⁰⁸) és egy férfi sírban (17. sír). Nagy Borbála leírása szerint ezek csiszolt oldalakat tartalmazó festékrögök voltak. Nagy Borbála Szakmány Györgytől kapott információk alapján ezeket a vörös köveket festékkőként határozta meg, részletesen bemutatta használati lehetőségüket és elfordulásukat más késő rézkori temetőkben.¹⁰⁹ A vörös kövek geológiai vizsgálatok alapján bauxitképződés során létrejövő vaskiváláskor keletkezett rögök. Ezek a piros/vörös kövek nem azonosak az okkerrel, amely szintén több sírban is előkerült Balatonlelle-Felső Gamászon is.

3. Réztárgyak

3.1. Rézlemez

A temetőben két sírban volt réztárgy. A 779. sírban 20 év feletti nő(?) hamvai voltak egy edénnyel és rézlemez töredékekkel. A több darabra szétesett, leheletvékony, erősen korrodált lemezen helyenként jól látszik az eredeti réz felszíne. Eredeti alakja, mérete nem határozható meg, nagy valószínűséggel kör alakú, egy vagy két helyen átlukasztott „rézgomb” lehetett (13. tábla 6, 7–13).

Tekintettel arra, hogy ez a töredezett tárgy a hamvak között volt egy edénnyel lefedve, mellette két másik edény maradványaival, a fémlemezt nem ruhadíszként, hanem a halotti rítushoz tartozó elemként értékeljük. A vörsi diadém újraközlésekor hívtam fel a figyelmet arra, hogy csontvázas temetkezéseknél különböző méretű „fejpántok” és rézgombok fordulnak elő. Későbbi korból, Kr. e. II. évezredből egy

¹⁰⁵ BONDÁR 2015, 231–233.

¹⁰⁶ NAGY 2010, Abb. 22. 4.

¹⁰⁷ NAGY 2010, Abb. 24. 16.

¹⁰⁸ NAGY 2010, Abb. 42. 24.

¹⁰⁹ NAGY 2010, 409–410.

kültepei párhuzam alapján nyertek értelmet ezek a különböző méretű és alakú tárgyak. A halotti rítus különböző elemeinek tekinthetők, szemzáró, szájjáró lemezek és diadémok lehetnek.¹¹⁰ A Kültepe-Kanesről nemrégiben közzétett publikációban e különleges tárgyakat is közölték. Jellemzően aranyból készültek a szemzáró lemezek, egy-két esetben elektronból vagy bronzból is elkészítették.¹¹¹

A kültepei koponyán látható halotti relikviák alapján értelmezhetővé válik a centeri temető három ember alakú urnát tartalmazó, 3. sz. sírjában talált „gomb”¹¹², valamint két újabb lelet Fajszról, települési gödörből¹¹³. Ez utóbbiak gyenge minőségű, porózus tárgyak, valószínűleg ezért nem kerültek sírba.

E lehelet finom vastagságú és súlyú tárgyak egyik lehetséges funkciója minden bizonnyal szemzáró lemez lehetett. Az a tény, hogy e „gombok” szélein kis áttörések (lyukak?) vannak, arra utalhat, hogy valamilyen szerves anyagra rögzíthették, nem közvetlenül a szemre tették. A legújabb lelet temetőnkben került elő (13. tábla 6). A 779. sír különleges lelete is azt jelzi, hogy a sírba nem akárkit temettek. A sírban talált orsógomb (12. tábla 5) és a temető egyetlen sírjába tett piros kő (12. tábla 4) is ezt támasztja alá.

3.2. Rézhuzal

A temető egyetlen sírjában, az 1171. csontvázas rítusú gyereksírban volt egy kisméretű, összehajtogatott vékony huzal (52. tábla 3). A sírban a feltárás során nem regisztráltak mellékleteket, ám a csontok mosásakor két különlegesség is előkerült: az összetekert fémhuzal és – Sümegi Pál meghatározása szerint – egy különleges tengeri csigából (*Columbella rustica*), mészkögyöngyökből és agyaggyöngyökből kombinált gyöngysor is előkerült. A sír különlegességét fokozza az a tény is, hogy a gyermek testét egy 40-50 cm hosszú, nagyobb amorf kő borította. A tekerceselt huzal funkcióját keresve csak találgatni tudunk. Lehetséges, hogy valamilyen csüngő volt, amely erősen deformálódott a földbekerüléskor vagy az után. Az is lehetséges, hogy később készítenő tárgyhoz volt ritka alapanyag ez a huzal. A késő rézkorban is létezik olyan „fémtömb” (későbbi korokban ingot) huzal vagy vastagabb drót formájában, amelyet a vándorló fémműves vitt magával, hogy kis hőhatással, hideg kalapálással egyszerűbb tárgyakat készíthessen igény szerint.

Az bizonyos, hogy az összehajtogatott, kisméretű huzal nem véletlenül került a sírba, ahogyan a különleges csigák és a sírra helyezett kő is erre utal.

4. Ékszerek

A temetőben különböző anyagú gyöngyök, különböző csigák és kagylólemezek tartoznak az ékszer kategóriába. Kevés halottat temettek el ékszerekkel.

4.1. Gyöngyök

Kilenc sírban voltak gyöngyök: 1168. (50. tábla 3), 1171. (52. tábla 4–16), 1172. (53. tábla 6), 1196. (59. tábla 2–3), 1211. (75. tábla 2–21), 1214. (79. tábla 3–37) és 1221. (85. tábla 6–7).

Ezek a sírok kizárólag csontvázas rítusúak egy halottal, akik kivétel nélkül különböző korú gyerekek voltak. A 774. sírban két halott volt, egymás felé fordulva fektették őket sírba. Nyakuk között voltak gyöngyök (8. tábla 4–5). Az ásatási megfigyelések alapján talán a 2. sz. halotté lehettek. A 775. –

¹¹⁰ BONDÁR 2015a Fig. 4. 1; BONDÁR 2015b 7. kép.

¹¹¹ HEFFRON 2020.

¹¹² BONDÁR 2019, 3. tábla 16–17.

¹¹³ BONDÁR 2019, 3. tábla 14–15.

ugyancsak csontvázas sírban, amely az 1182-vel kettős sírt alkotott – az antropológiai feldolgozásnál a csontok közül került elő egy gyöngy (9. tábla 5). A kettős sírban három kisgyerek csontjai voltak.

A gyöngyök elemzése Sümegi Pál tanulmányában olvasható a jelen kötetben.

4.2. Csigák

Két csontvázas gyereksírban volt egy-egy különleges csigából készített gyöngysor. Az 1171. sírban 8 db *Columbella rustica* csigát is tettek a gyöngysorba (52. tábla 17–24). Az 1221. sírban in situ nem volt melléklet, de a csontok mosásánál előkerült 6 db átlukasztott *Lithoglyphus naticoides* csigagyöngy (85. tábla 8).

Az archaeomalakológiai elemzés Sümegi Pál tanulmányában olvasható a jelen kötetben.

Elemzésünk szempontjából e tanulmányból a legfontosabb az, hogy a *Columbella rustica* tengeri eredetű csiga nem helyi gyűjtés eredménye, hanem Balatonszentgyörgyhöz képest messziről származó különleges ékszergyöngy. Sümegi Pál szerint lelőhelyünk 100 km-es körzetében gyűjthették vagy cserekereskedelem révén került a késő rézkori közösséghez. Egy lelőhelyet, Battonyát említi a bronzkorból, ahonnan ugyanilyen csigák kerültek elő.

Ezzel szemben a *Lithoglyphus naticoides* faj Sümegi Pál szerint helyi eredetű, a Balaton déli partján napjainkban is megtalálható édesvízi csiga. A budakalászi temető két sírjában (309. és 317.) volt ugyanilyen, a rézkorban recensnek számító csigából készített gyöngy.¹¹⁴

4.3. Kagylólemez

A balatonszentgyörgyi temető egyetlen sírjában volt különleges ékszerként egy kagylólemez. Az 1162. hamvasztásos rítusú sírban az ásatás során nem találtak mellékleteket. A hamvak vizsgálatokor leheletvékony, kisméretű, téglalap alakú kagylólemez töredékeit találta meg az antropológus. Két különböző kagylóból készülhettek: egy sárgás színű, szélesebb lemezt lehet elkülöníteni, amelynek két szélén és közepén is sűrűn benyomkodott pontsor díszítés van (39. tábla 10), és további, fehér színű, díszítetlen kagylólemez-töredékeket határozhattunk meg (39. tábla 7–9, 11–13). A 39. t. 7–10. töredékeket Sümegi Pál *Unio crassus* kagyló héjából csiszolt lemezként határozta meg, a 39. t. 11–13. tárgyakat mészkő gyöngyként azonosította. A budakalászi temetőben is voltak *Unio crassus* héjból készített nagyon vékonyra csiszolt, törékeny lemezek (12, 13, 50, 63, 66, 71, 84, 117, 127, 148, 160, 183, 190, 206, 227, 263, 354, 359, 361, 384, 413, 419, 427, 437. sírok), amelyek minimális használat esetén is nagyon hamar eltörtek.¹¹⁵

A balatonszentgyörgyi és budakalászi lemezkék sem méretükben, sem kivitelezésükben nem hasonlítanak egymásra. A budakalásziak nagyjából azonos méretű, téglalap alakúra csiszolt, négy sarkán átlukasztott, felvarrható ruhadíszként képzelhetők el. A balatonszentgyörgyi töredékekből az összeragasztható részek egy kissé ívelő, széles „szalagot” formáznak, amelynek két szélén és közepén is nagyon vékony, hegyes eszközzel beütögetett pontsor díszíti ezt az egyedi darabot (39. tábla 10). Vélhetőleg egy nagyméretű kagyló héjából készítették ezt a finom ékszert, amelyet a hamvasztáskor a halottal együtt égettek el, talán ruhadísz vagy nyakon/csuklón viselt önálló ékszer lehetett.

¹¹⁴ SÜMEGI 2009, 421 (Table 1).

¹¹⁵ SÜMEGI 2009, Table 1. és 431–432.

sír	térkép mező	rítus	relatív kronológia	temetési sorrend	Ka1	Ko1	Ko2	Ko3	Ko4	Ko5	Ko6	Ko7	Ko8	Ko9	Ko10	Ko11
1168.	JC-10	CS	Baden III	4												
1169.	JC-09	H/U	Baden IIb	2												
1171.	JC-09	CS	Baden III	4												
1172.	JC-10	CS	Baden IIb	2	53. t. 3											
1181.	JC-09	H	Baden IIb-Baden III	3												
1183.	JC-14	CS	Baden IIb? Baden III?	3?												
1184.	JC-09	CS	Baden III	4												
1185.	JC-09	H/U	Baden IIb	2							60. t. 1-6					
1187.	JC-10	H/U	Baden IIb	2												
1188/1 1188/2	JC-10	H/U/ kettős	Baden III	4								65. t. 1, 66. t. 7, 63, t. 3				-
1196.	JC-10	CS	Baden III	4												
1202.	JC-10	CS	Baden IIb-Baden III	3												
1209.	JC-10	CS	Baden IIb-Baden III	3												
1210.	JC-09	CS	Baden IIb-Baden III	3												
1211.	JC-09	CS	Baden III	4												
1212/1 1212/2	JC-09	I/H/ kettős	Baden III vége	5			76. t. 3-4, 77. t. 1									
1213.	JC-09	CS														
1214.	JC-09	CS	Baden III?	4?												
1215.	JC-09	H/U	Baden III	4												
1219.	JC-09	H/U	Baden II a? Baden II b?	1												
1221.	JC-10	CS	Baden III	4												
					2 sírban	1 sírban	5 sírban	1 sírban	2 sírban	1 sírban	2 sírban	1 sírban	1 sírban	1 sírban	2 sírban	2 sírban

sír	térkép mező	rítus	relatív kronológia	temetési sorrend	B1	B2	B3	B4	B5	GT1	GT2	T1	T2	T3	T4
803.	JC-09	H/SZ	Baden III vagy IV eleje	6					30. t. 6-11						
804.	JC-09	n. a.	Baden III	4									33. t. 3		
805.	JC-09	n. a.													
806.	JC-09	H/U													
809.	JC-09	H/SZ	Baden III	4											
1155.	JC-09	H/U	Baden IIb	2											
1161.	JC-09	n. a.	Baden IIb	2	43. t. 1-3										
1162.	JC-09	H/SZ	Baden III	4											
1163.	JC-09	H/U							45. t. 2-3, 5-6						
1164.	JC-09	H/U	Baden III?	4?											46. t. 3
1165.	JC-09	H/U	Baden III?	4?								47. t. 3-4			
1166.	JC-09	H/U	Baden III	4											
1167.	JC-09	H	Baden III	4											
1168.	JC-10	CS	Baden III	4											
1169.	JC-09	H/U	Baden IIb	2	51. t. 3				51. t. 4						
1171.	JC-09	CS	Baden III	4											
1172.	JC-10	CS	Baden IIb	2											
1181.	JC-09	H	Baden IIb-Baden III	3											
1183.	JC-14	CS	Baden IIb? Baden III?	3?								55. t. 3-8			
1184.	JC-09	CS	Baden III	4				56. t. 3							
1185.	JC-09	H/U	Baden IIb	2					59. t. 4-5						
1187.	JC-10	H/U	Baden IIb	2											
1188/1 1188/2	JC-10	H/U/ kettős	Baden III	4											
1196.	JC-10	CS	Baden III	4	70. t. 1							69. t. 1			
1202.	JC-10	CS	Baden IIb-Baden III	3				72. t. 3							

sír	térkép mező	rítus	relatív kronológia	temetési sorrend	T5	T6	T7	T8	T9	T10	T11	KT	TF	F1
1165.	JC-09	H/U	Baden III?	4?										
1166.	JC-09	H/U	Baden III	4	49. t. 4									
1167.	JC-09	H	Baden III	4							49. t. 7-8			
1168.	JC-10	CS	Baden III	4						50. t. 8-12	50. t. 4-7, 11-12			
1169.	JC-09	H/U	Baden IIb	2										
1171.	JC-09	CS	Baden III	4										
1172.	JC-10	CS	Baden IIb	2										
1181.	JC-09	H	Baden IIb-Baden III	3										
1183.	JC-14	CS	Baden IIb? Baden III?	3?										
1184.	JC-09	CS	Baden III	4										56. t. 4
1185.	JC-09	H/U	Baden IIb	2							59. t. 1-3			
1187.	JC-10	H/U	Baden IIb	2										
1188/1 1188/2	JC-10	H/U/ kettős	Baden III	4										
1196.	JC-10	CS	Baden III	4				70. t. 2						
1202.	JC-10	CS	Baden IIb-Baden III	3										
1209.	JC-10	CS	Baden IIb-Baden III	3										
1210.	JC-09	CS	Baden IIb-Baden III	3							71. t. 5			
1211.	JC-09	CS	Baden III	4										
1212/1 1212/2	JC-09	1/H/ kettős	Baden III vége	5										
1213.	JC-09	CS												
1214.	JC-09	CS	Baden III?	4?										
1215.	JC-09	H/U	Baden III	4										
1219.	JC-09	H/U	Baden II a? Baden II b?	1										
1221.	JC-10	CS	Baden III	4										
					2 sírban	1 sírban	1 sírban	2 sírban	2 sírban	3 sírban	13 sírban	1 sírban	2 sírban	1 sírban

sír	térkép mező	rítus	relatív kronológia	temetési sorrend	F2	F3	H1	H2	H3	H4	A1	A2	??
757.	JC-09	CS											
760.	JC-14	CS											
761.	JC-14	CS	Baden IIb	2									
762.	JC-14	CS											
763/1. 763/2.	JC-14	CS/ kettős											3. t. 3-10
767.	JC-14	CS	Baden IIb? Baden III?	3?									
773.	JC-09	n. a.											
774/1. 774/2.	JC-15	CS/ kettős	Baden III vége	5									
775. és 1182.	JC-14	CS/ hármás	Baden IIb? Baden III?	3?						9. t. 6-7			
776.	JC-14	n. a.											
777.	JC-14	CS	Baden IIb	2									
778.	JC-09	n. a.	Baden IIb? Baden III?	3?			11. t. 3			11. t. 4			
779.	JC-09	H/SZ	Baden III vége	5									
780	JC-09	CS	Baden IIb	2									
781.	JC-09	H/U	Baden III	4							15. t. 3		18. t. 3
782.	JC-14	H/SZ	Baden III	4									
783/1. 783/2.	JC-14	H/SZ/ kettős	Baden III	4									
784.	JC-09	n. a.	Baden III	4							22. t. 9		
785.	JC-09	H/SZ	Baden III	4									
787.	JC-09	H/U	Baden IIb? Baden III?	3?							26. t. 1-3, 6		
788.	JC-09	H/U	Baden III	4							27. t. 6-10		
792.	JC-14	H/SZ	Baden IIb	2						28.t.4, 6			
800.	JC-08	CS	Baden IV?	7									
802.	JC-09	CS								28. t. 11			

sír	térkép mező	rítus	relatív kronológia	temetési sorrend	F2	F3	H1	H2	H3	H4	A1	A2	??
1210.	JC-09	CS	Baden IIb-Baden III	3									
1211.	JC-09	CS	Baden III	4									
1212/1 1212/2	JC-09	I/H/ kettős	Baden III vége	5									77. t. 2-6
1213.	JC-09	CS								78. t. 3-4			
1214.	JC-09	CS	Baden III?	4?									
1215.	JC-09	H/U	Baden III	4						81. t. 3-5			81. t. 6-7
1219.	JC-09	H/U	Baden II a? Baden II b?	1								84. t. 1	
1221.	JC-10	CS	Baden III	4	1 sírban	1 sírban	1 sírban	1 sírban	2 sírban	17 sírban	4 sírban	1 sírban	5 sírban